

Hogyan alapozta meg Révai Miklós az alakzatok magyar elnevezésrendszerét?

1. Révai Miklós *A' magyar szép toll* című munkájának (kiadta Éder Zoltán, 1973) első, a tulajdonképpeni stilisztikát tárgyaló részében a teljes VIII. fejezet, azaz a műnek több mint a fele (76–183) foglalkozik a figurákkal, közelebbről mintegy nyolcvan alakzattal. E retorikai és stilisztikai eszközök akkori fontosságát mindez világosan igazolja. Ismeretes továbbá, hogy a szerző a cím után mindjárt feltüntette: „Írta ffképen Adelung után Révai Miklós”. Érthető tehát, hogy a jelzettekkel kapcsolatban a kérdések sokasága merül fel. Átvette-e Révai Adelung teljes rendszerét? Követte-e az alakzatok tárgyalásmódját? Szerepelteti-e valamennyi alakzatot? Vett-e fel más alakzatokat? Mit tett a példákkal? Mit az alakzatok nevével? És még folytathatnám a sort. Ezúttal csupán Éder Zoltán javaslatának igyekszem eleget tenni, aki a rendkívül gondos kiadás mellett a kitűnő utószóban (Éder 1973: 327–66) a legfőbb kérdéseket felsorolta, és részben, nagy vonalakban tisztázta. A javaslat így szól: „[Révai] megalkotta a magyar stilisztika – ezt már én teszem hozzá: benne az alakzatok – magyar terminológiáját, amelyben az egy Szenthe Pálnak a mű egészéhez képest igen csekély adalékain kívül valóban alig támaszkodhatott valamire. E műszavak tüzetes vizsgálatára külön tanulmányban kell majd sort keríteni” (Éder 1973: 358). Lássuk tehát az alakzatok elnevezésrendszerét.

2. Kezdjük a számszerű adatokkal. Adelung 63 alakzatot tárgyal mintegy 275 lapon (Adelung 1785: 274–550), Révai viszont 81-et – mint jeleztem – csaknem 110 lapon (Éder 1973: 76–183).

Miből adódik a különbség? Adelung például csak az *ismétlést* említi (Wiederholung, Adelung 1785: 289–92), Révai ezzel szemben mintegy felbontja ezt, és a következő alakzatokat mutatja be: *anafora*, *epifora*, *complexio*, *anadiplosis*, *polyptoton*, *epanodos* (Éder 1973: 81–2). Aztán Adelung csupán felsorolja ezeket: *dubitatio*, *correctio*, *aposiopesis*, *praeteritio*, *occupatio*, *concessio*, *concessio*, *parenthesis* (Adelung 1785: 314–6). Révai pedig a szokásos módon tárgyalja őket – idevéve a *communicatiót* is (Éder 1973: 85–8). Továbbá Adelung a *kérdést* lényegében magában említi (Adelung 1785: 310–4), Révai viszont utána – egyébként logikusan – hozzáveszi a *feleletet*, a *szubjekciót* és így tovább (l. Éder 1973: 88). Egyébként Révai mindössze egyetlen alakzatot (Devisé, Adelung 1785: 520) hagy el stilisztikájában.

Még tovább menve megállapíthatjuk, hogy Révai nagyon is figyelembe vette a klasszikus retorikákat, valamint az iskolai, főiskolai, egyetemi szükségletet.

Hogy Révai alakzattárgyalásának az arányait a maival összevetve is lássuk, érdemes összehasonlítani az ő adatait a 2008-as Alakzatlexikon adataival. Ez utóbbi – érthetően – két és félszer több címszót vett fel (187-et), mint Révai. De a legfontosabbak természetesen mind ott szerepelnek Révainál. És arról sem feledkezhetünk meg, hogy lényegesen más Révai rendszerezése. Az *Alakzatlexikon* műfajának megfelelően az ábécérendet követi, Révai rendszerezésének alapja viszont – Adelungéhoz hasonlóan – funkcionális, azaz gyakorlati jellegű: aszerint vett fel négy, illetve öt alakzatsoportot, hogy az egyes csoportokba sorolható alakzatoknak mi a legfőbb szerepük. Továbbá az *Alakzatlexikon*ban szerepeltetünk elméleti kérdéseket rejtő címszavakat (pl. *adjekció*, *licentia poetica*, *trópus* stb.), sőt az alakzatoknak a szomszédos diszciplínákkal való érintkezését tárgyaló összefoglalásokat (pl. *alakzat és poétika*, *alakzat és stilisztika* stb.). Persze tíz-egynéhány

olyan alakzat is előfordul Révainál – éppen a rendszerezés folyományaként –, amely az Alakzatlelikonból hiányzik (pl. *responsio, votum, inexpectatum* stb.).

3. Éder Zoltán joggal emelte ki, hogy Révai a semmiből teremtette meg a magyar stilisztikai műnyelvet, közben nevet adott az alakzatoknak is (Éder 1973: 358). Ismeretes, hogy a megnevezés, a névadás általában is mennyire fontos. A szaknyelvek, a műnyelvek esetében pedig a megalapozást jelenti. A szakszó, a műszó vagy a terminus technicus ugyanis egy-egy tudomány(ág) pontosan meghatározott kategóriáinak, fogalmainak egyértelmű és állandó jellegű megnevezése. Az ilyen megnevezéseknek tehát világos szerkezetűnek, érthetőnek és lehetőség szerint rövidnek kell lennie. Mindehhez tegyük hozzá, hogy Révai az első magyar nyelvű stilisztikát írta meg, és hogy elsőként nevezte el az összes alakzatot is. Mindamellet filológus módjára járt el: Adelunggal ellentétben mindig kiteszi a tárgyalt alakzat latin nevét (többször a görögöt is), a névadásnál természetesen figyelembe veszi az eredeti görög, latin szavak jelentését, és – gyakorlatiassága következtében is – mintha lényegében igyekezett volna követni a szakszavaknak itt jelzett szabályait is.

4. Először röviden Adelung idevágó eljárásáról. Ő nem törekszik arra, hogy – mint jeleztem – megadja az egyes alakzatok eredeti görög–latin nevét. Az sem célja, hogy minden alakzatnak legyen külön német neve. Leggyakoribb eljárás módjai: a görög–latin nevet németesített formában használja, például *die Alliteration, die Inversion, die Ironie, die Vision, das Paradoxe*; – emellett egyszerűen egyszerűen megadja a megfelelő német nevet is, például *die Gradation oder Steigerung, die Vergrößerung oder Hyperbel, Sentenzen oder Denksprüche*; – kettősséget továbbá úgy is létrehoz, hogy a németesített megjelölés mellé egyszerűen odateszi annak mintegy német nyelvi magyarázatát, például *das Asyndeton oder die Weglassung der Verbindungswörter, das Polysyndeton oder die Häufung derselben*; – érvényesíti aztán az eredeti szó németre fordítását, például *der Ausruf, die Frage, die Umschreibung, das Beispiel*; – meg is maradhat természetesen az eredeti idegen forma is, például *das Echo, die Onomatopoeie, das Antitheton oder der Contrast, der Sarkasmus*; stb.

5. Mielőtt Révai eljárás módjaira rátérnék, megemlítem, hogy az alakzatnevek útját megvizsgáltam olyan 19. és 20. századi nyelvészek, retorikusok, stilisztikusok idevágó munkáiban, többször megjelent középiskolai tankönyveiben, akik leginkább hozzájárultak e műszavak véglegesítéséhez. Bitnitz Lajos, Szvorényi József, Négyesy László, Zlinszky Aladár, Riedl Frigyes, valamint Góbi Imre, Szántó Kálmán művei és azok hatása révén ilyenformán jobbra kikerekedett az alakzatokat jelölő műszavak története, illetve mai alakja.

Utalnom kell még röviden arra is, hogy Révai hogyan viszonyult a nyelvújításhoz. Éder Zoltán kutatásaira is hivatkozva (Éder 1973: 340–5) megállapíthatjuk, hogy – Adelung hatására is – valójában híve volt ennek a mozgalomnak és természetesen Kazinczynak. Csupán a Barczafalvy-féle szörnyszüleményeket és egyáltalán az erőszakos újítást vetette el. Persze szívesen merített a régi nyelvből.

Megjegyzem még: Révai azonkívül, hogy minden alakzatnak megadja latin és/vagy görög nevét, többször utal a német elnevezésre is, például a „megszólítás” görög (*apostrophe*) és latin neve (*conversio*) után ott áll az *Anrede* is (Éder 1973: 130), vagy az „ellenvetés”, „amely Frantz nevén hallatszik a ’ németeknél is, *contraft*” (Éder 1793: 149). Nemegyszer a szakszavak etimológiáját is közli. A „vízió”-ról például ezt olvashatjuk: „A’ *jelenésnek* figurája, Adelung fzerént Latán nevén *visio*, az az, *látás*, úgy támad: ha az író elmúlt fzemélyeket, ’s dolgokat, mintha jelen volnának, jární, kelni, mivelni, lát” (Éder 1973: 131). Egyébként Révai más tekintetben sem követte szolgai módon Adelungot. Gyakran egyszerűsíti is az elnevezéseket.

Támaszkodott viszont az általa nagyon jól ismert klasszikus retorikákra. Hányszor emlegeti a „Latán Tanítókat, Oktatókat”. „A’ Latán Oktatók – írja többek között – az öfzvehasonlítás nem számlálják a figurák közé, hanem az erfsítésnek segedelmeihez vetik...” (Éder 1793: 149). Másutt utal arra, hogy a „hathatóság”-ot (görög neve: *emphasis*) „Kvintilián (Quintilianus) is a’ beszédnek ékességéül vefzi, az az, figurául...” (Éder 1973: 91). Idézi aztán jegyzetben latinul is, illetve hivat-

kozik Gabriel Franciscus Lejay-nek *Bibliotheca rhetorum* című 1725-ben Párizsban megjelent munkájára, amely Éder Zoltán kutatása szerint (Éder 1973: 345) Európa-szerte ismert és közkedvelt volt, és nálunk is háromszor megjelent.

6. Éder Zoltán joggal mutatott rá arra, hogy Szenthe Pál 1792-es kis tankönyvében (Szenthe 1792) elsőként nagy körültekintéssel alkotta meg nyelvünkön a magyar grammatika, retorika és poétika legfőbb szabályait és műszavait (l. Éder 1973: 347–52). Révai e tankönyv második, *Magyar Oratoria* című részéből (Szenthe 1792: 93–138) a körmondatról (Szenthénel és így Révainál is a „kerekmondás”-ról, Szenthe 1792: 93–111), továbbá a trópusokról, valamint a figurákról szóló részt (uo. 111–23) hasznosította. Mint látni fogjuk, számításaim szerint 17 műszót, illetve a „kerekmondás” részeit, neveit megnevező számos elnevezést Révai változatlanul átvett, 5 esetben más megnevezést alkalmazott, de ezeken is meglátszik Szenthe hatása, és 7 esetben adott teljesen eltérő nevet az illető alakzatnak.

A) Révainak a Szenthe Páltól változtatás nélkül átvett alakzatnevei (a mai alakjuk szerinti ábécérendben):

antimetabole:

Szenthe (120–1): *Meg-fordítás, Meg-változtatás*

Révai (151–2): *megváltoztatás*

elhallgatás:

Szenthe (123): *Aposiopesis, El-halgatás*

Révai (86): *elhallgatás* (reticentia, aposiopesis)

A továbbiak: Négyesy (228), Zlinszky (141, 169): *elhallgatás*

= Az *elhallgatás* tehát korán állandósulhatott.

felkiáltás:

Szenthe (122): *Exclamatio, Fel-kiáltás*

Révai (136–7): *Felkiáltás*

A továbbiak: Bitnitz (120), Zlinszky (170): *felkiáltás*; Zlinszky–Pintér (153): *fölkialtás*

= Ez is korán állandósulhatott, bár egy ideig a *fel* igekötő váltakozhatott a *föl*-lel.

hiperbola:

Szenthe (113): *Auxefis, Nagyítás*

Révai (137–8): *nagyítás*

A továbbiak: Bitnitz (130): *nagyítás*; Négyesy (228–9), Zlinszky (139), Zlinszky–Pintér

(126–7): *túlzás*

hiperbola (másik jelentésében):

Szenthe (113): *Hyperbole, El-hajítás, Szörnyítés*

Révai (137–138): *feleltébb való*

= Megmaradt az eredeti elnevezés is, él a *nagyítás, túlzás* is (l. Alakzatlexikon 287–91).

katakrezis:

Szenthe (113): *Catachresis, Vissza-élés*

Révai (121–3): *vízfaélés*

A továbbiak: Szántó (21): *visszaélés*

= Ez a magyar elnevezés nem maradt meg, de úgy látszik egy ideig élt.

kérdés:

Szenthe (122): *Interrogatio, Kérdezőskedés*

Révai (84–5): *kérdés*

A továbbiak: Bitnitz (117), Négyesy (227), Zlinszky (175), Zlinszky–Pintér (134): *kérdés*

= A *kérdés* név hamar állandósult, egyébként már a Jókai-kódexben megvan, közzsóként.

kerekmondás:

Szenethe (93): *Kerek-mondás*

Révai (56–73): *kerekmondás*; Éder Zoltán felsorolja a „kerekmondás” részei és nemei közül a Révai által átvettek, illetve azokat, amelyeket mással helyettesített (Éder 1973: 348–52)

A továbbiak: Szántó (47), Zlinszky (151), Zlinszky–Pintér (137): *körmondát*

= A *kerekmondás* nem terjedt el, a *körmondát* – amely 1835-ből való – viszont igen.

kommunikáció:

Szenethe (119): *Communicatio, Közlés*

Révai (87): *közlés*

= A *közlés* szó máig megvan, de mostanában műszóként a *kommunikáció* változat használatos.

korrekció:

Szenethe (122): *Epanortho/is, Meg-jobbítás*

Révai (86): *megjobbítás*

A továbbiak: Bitnitz (127): *visszavevés*, Szántó (57): *kijavítás*, Négyesy (227): *visszavétel*

= Jobbára megmaradt a latin név, az Alakzatlexikonban (353–7) *korrekció* vagy *helyesbítés* az elnevezése.

megelőzés:

Szenethe (119): *Occupatio, Prolepsis, Meg-elfzés*

Révai (86): *megelfzés*

A továbbiak: Bitnitz (127): *megelőzés*

= Inkább görög–latin nevén emlegetik.

megengedés:

Szenethe (119): *Concessio, Meg-engedés*

Révai (87): *megengedés*

A továbbiak: Bitnitz (128), Szántó (57): *megengedés*

= A *megengedés* mellett a *concessio, permissio* is használatos.

mellőzés:

Szenethe (121): *Praeteritio, El-mellfzés*

Révai (87): *elmellfzés*

A továbbiak: Bitnitz (128), Szántó (56): *elmellőzés*, Zlinszky (169): *mellőzés*

= A *mellőzés* változat és a latin neve használatos.

metafora:

Szenethe (112): *Metaphora, Trans-latio, Által-vitel*

Révai (114–121): *általvitel*

A továbbiak: Bitnitz (135): *képmásítás*, Szántó (21), Négyesy (219): *metaphora*, Zlinszky (164), Zlinszky–Pintér (149): *metafora*

= Megmaradt a görögös *metafora*, de magyarosan írva csak Zlinszky stilisztikájától szerepel.

metonímia:

Szenethe (113): *Metonymia, Szó-felváltás, Szó-tseré*

Révai (109–111): *szófelváltás*

A továbbiak: Bitnitz (133): *névmásítás*, Szántó (24), Négyesy (221), Zlinszky–Pintér (150): *metonymia*

= Zlinszkyvel bezárólag megmaradt a görögös megnevezés, először idegen, majd magyaros helyesírással.

szinekdoché:

Szenthe (115): *Synecdoche, Egygyütt-vétel*

Révai (112–4): *együttvétel*

A továbbiak: Szántó (25), Négyesy (222), Zlinszky–Pintér (150): *synekdoche*
= Megmaradt az idegen forma.

szinonima:

Szenthe (100): *azont jelentők*

Révai (96–97): *azont jelentf szavak*

A továbbiak: Szvorényi (211): *rokon-értelmű szó*, Szántó (16): *rokonértelmű szavak*, Négyesy (51): *rokonjelentésű szó*, Zlinszky (139): *rokon értelmű szavak*, Zlinszky–Pintér (124): *rokonértelmű szavak*
= A *rokon értelmű szavak* forma állandósult, de gyakran használatos a *szinonima* kifejezés is.

trópus:

Szenthe (111): *Tropusok, Fordítások*

Révai (107–109): *fordítás*

A továbbiak: Négyesy (218): *szóképek*, Zlinszky–Pintér (148): *Trópusok*
= A *trópus* és a *szókép* megnevezés terjedt el.

Következtetések:

1. A korán állandósult elnevezéseknek (*elhallgatás, felkiáltás, nagyítás, kérdés*) – amelyeket egyébként Révai is átvett Szenthétől – lehetett valamilyen előzményük.

2. Érdekes az *ö-ző* forma a Zlinszky–Pintér-féle stilisztikában: *fölkiáltás*. Később, minthogy irodalmi nyelvünk alapja *e-ző* nyelvjárás lett, *e*-vel állandósult.

3. A Szenthe-féle *kérdezőskedést* Révai érthetően nem vette át, hiszen hosszú, többszörösen képzett és inkább beszélt nyelvi szó lehetett.

B) Szenthe következő elnevezéseit ugyan Révai nem vette át, de az általa alkalmazottakon – mint meg fogjuk látni – érződik Szenthe hatása.

antitheton:

Szenthe (120): *Antitheton, Ellen-tétel*

Révai (149–150): *ellenvetés*

Ide vonható a Szenthénél nem szereplő *ellentétel (antithesis)* (152–3) is.

A továbbiak: Bitnitz (123): *ellentétel*, Szántó (53), Négyesy (228), Zlinszky (167), Zlinszky–Pintér (154): *ellentét*

= Tehát az *ellentét* név viszonylag korán állandósult.

disztribúció:

Szenthe (119): *Merismos, Distributio, El-ofztás*

Révai (101, 138–139): *feloldás vagy felosztás*

= Ma a *felosztás* vagy *disztribúció* használatos.

íronia:

Szenthe (116): *Ironia, Színlett befzéd, Szemre-hányás, Gúnyolás, Tsúfolódás*

Révai (142): *tettetf fzóllás*

A továbbiak: Bitnitz (131), Szántó (58): *gúny*, Négyesy (228): *íronia*, Zlinszky (147): *ironikus beszédmód*

= Napjainkban az *íronia* változat használatos.

megszemélyesítés:

Szenzthe (122): *Profopopaeja, Személy tétel, Költött Személyly*

Révai (132–5): *fszemélyköltés*

A továbbiak: Bitnitz (136): *személyesítés*, Szántó (22), Négyesy (221): *megszemélyesítés*
= A *megszemélyesítés* változat terjedt el.

szarkazmus:

Szenzthe (116): *Sarcasmus, Mérges vágás*

Révai (143): *mérges meggúnyolás*

= Megmaradt a görög–latin név magyaros formában.

C) Révai a Szenthéától teljesen eltérő nevet adott a következő esetekben.

allegória:

Szenzthe (150): *Allegoria, Folytatás*

Révai (123–124): *más értelmű szóállás*

A továbbiak: Bitnitz (137): *beszédmásítás*, Szántó (23), Négyesy (221, 236): *allegoria*, Zlinszky (165), Zlinszky–Pintér (150): *allegória*
= Az *allegória* változat állandósult.

apoztrofé:

Szenzthe (122): *Apostrophe, El-fordulás*

Révai (130–131): *megszóllítás*

A továbbiak: Bitnitz (120): *szóllítás*, Négyesy (227), Zlinszky (171), Zlinszky–Pintér (153): *megszóllítás*
= Inkább a görög neve maradt meg magyaros formában.

epitheton:

Szenzthe (101): *Epitheton, Hozzá-tétel*

Révai (92): *fszépítű mellékszavak*

A továbbiak: Bitnitz (127): *szépítű melléknév*, Szántó (35): *epitheton ornans, ékesítő jelző*, Négyesy (237): *díszítő jelző (epitheton ornans)*
= A *jelző*, illetve a *díszítő jelző* kifejezés terjedt el.

klimax:

Szenzthe (121): *Incrementum, Climax*

Révai (82–83): *feljebb hágás vagy nevededés*

A továbbiak: Bitnitz (129): *emelkedés*, Szántó (19), Négyesy (226): *fokozás*, Zlinszky (138): *erősítés*, Zlinszky–Pintér (126): *a kifejezés erősítése*
= A *fokozás* vagy *klimax* terjedt el (az Alakzatlexikonban így szerepel: *klimax, gradáció* vagy *fokozás*).

körülírás:

Szenzthe (121): *Periphrafsis, Le-írás*

Révai (97–99): *környllíratás*

A továbbiak: Bitnitz (135): *körülírás*, Négyesy (224): *körülírás*
= A *perifrázis* és a *körülírás* név terjedt el.

Végül megemlítem még Szenthének két olyan alakzatelnevezését, amely Révainál nem fordul elő, de később szerepel az alakzatirodalomban: Szenzthe (113): *Mejofis, Kitsinyítés, Kiffebbítés*; (121): *Oxymoron, Éles-elmés mondás*.

7. A következő kérdés az, hogyan járt el Révai a Szenthétől független, saját elnevezéseiben.

A) Minden bizonnyal rövidege és világos jelentése miatt leggyakoribb az *-ás*, *-és* képzős főnév (ha vannak adataim a jelzett későbbi stilisztikai és retorikai munkákból, azokat itt is közlöm).

adfirmatio: *bizonyítás* (144, a kettőspont után mindig a Révai megoldása és a megoldás helye következik)

amplificatio: *bfvítés* (95–6); a továbbiak: Bitnitz (128): *bővítés* (az Alakzatlexikonban: *amplifikáció*)

anadiplosis: *megkettőztetés* (81)

anaphora: *elf hozzás* (81), (az Alakzatlexikonban: *anaphora* vagy *előismétlés*)

comparatio: *öfzveghasonlítás* (146–9); a továbbiak: Bitnitz (131), Szvorényi (165): *hasonlítás*

complexio: *öfzvefoglalás* (81)

cumulatio: *rakásolás* (138–9)

descriptio: *leírás* (99)

diasyrmus: *gyalázás* (143)

dubitatio: *kétségeskedés* (85); a továbbiak: Négyesy (227), Zlinszky (170): *kétkedés* (az Alakzatlexikonban: *dubitáció* vagy *addubitáció*)

effictio: *lefestés* (99)

echo: *vízfzahangzás* vagy *vízfzazengés* (163); a továbbiak: Bitnitz (140): *viszhang* (az Alakzatlexikonban: *ekhó*)

ellipsis: *fogyatkozás* (139); a továbbiak: Bitnitz (126): *kihagyás*, Négyesy (226): *szókihagyás* vagy *elhallgatás*, Zlinszky (168): *szóhiány*, Zlinszky–Pintér (152): *szókihagyás* (az Alakzatlexikonban: *ellipszis* vagy *kihagyás*)

epanodos: *vízfza térés* (82)

epiphora: *felhozás* (81) (az Alakzatlexikonban: *epifora* vagy *utóismétlés*)

execratio: *átkozódás* (145)

hipallagé: *tserélés* (109); a továbbiak: Bitnitz (132): *elváltoztatás*

inversio: *megfordítás* (169); a továbbiak: Zlinszky (166), Zlinszky–Pintér (153): *inversio*, *kiemelő szórend* (mai neve: *inverzió*)

obsecratio, obtestatio: *reménykedés* (144–5)

optatio: *ohajtás* (143–4)

parenthesis: *közbevetés* (87–8)

parodia: *fzó elfordítás* (162–3)

paroemiae: *közmondás* (164); a továbbiak: Szvorényi (165), Négyesy (199), Zlinszky (136), Zlinszky–Pintér (93): *közmondás* (nyilván megmaradt a 16. század közepe óta adatolt *közmondás* szó)

repetitio: *elf hozzás* (81); a továbbiak: Bitnitz (124): *ismételés*, Szvorényi (199), Zlinszky (166): *ismételés*, Zlinszky–Pintér (151): *szóismételés*

responsio: *felelet* (85), (ez ugyan *-at*, *-et* képzős, de viselkedése azonos az *-ás*, *-és* képzőssel)

reticentia („ha az egész beszéd minden kitétfz egybefoglalás nélkül oda vettetett e'féle ff képzetekbfl áll"): *közbefzakadás* (139–40)

sermocinatio: *befzélgetés* (134)

subiectio: *utánvetés* (85)

visio: *jelenés* (131–2); a továbbiak: Bitnitz (138): *képzelt látás*, Szántó (50): *látomás*, Zlinszky (171): *felidézés*, Zlinszky–Pintér (155): *látomás* (mai neve: *látomás* vagy *vízió*)

Mivel a *-ság*, *-ség* képző az *-ás*, *-és*-hez hasonló szerepet tölt be, itt sorolok fel *-ság*, *-ség* képzős alakzatneveket:

emphasis: *hathatóság* (91); a továbbiak: Bitnitz (118): *nyomós szó*, Szvorényi (196): *nyomosság* (*emfázis* formában állandósult)

similitudo: *hasonlatosság* (103–7); a továbbiak: Bitnitz (122): *hasonlóság*, Szvorényi (165), Négyesy (223), Zlinszky (163), Zlinszky–Pintér (148): *hasonlat* (a *hasonlat* változat állandósult, amely – a TESz. szerint – már a 15. században előfordul szaknyelvi jelentésben).

B) Nyolc esetben Révai jelzős szerkezettel adta vissza az alakzatot.

anagramma: *általtétetett írás* (163–4)

annominatio: *egyfzármaszatú nevezés* (80); a továbbiak: Bitnitz (141): *annominatio*

congruentia: *hasonló hangozat* (88–9)

ingenium: *gyors elme* (145–6)

harmonia: *hasonló menetel* (88); a továbbiak: Bitnitz (119): *egyezés*, Szántó (73): *összhang*

onomatopoeia: *természeti hangkövetés* (161–2); a továbbiak: Bitnitz (140): *onomatopoeia*, Szántó (72): *hangutánzás*, Zlinszky (132), Zlinszky–Pintér (123): *hangutánzó szavak* (a *hangutánzás*, *hangutánzó szavak* változat állandósult).

paradoxon: *fzokatlan mondás* (154–5); a továbbiak: Szántó (54): *képtelenség*, Négyesy (228): *látszatos képtelenség*, Zlinszky (167): *látszólagos képtelenség* (ez utóbbi lett a végleges neve, l. Alakzatlexikon 437–9)

sagacitas: *éles elme* (146)

C) Szintén nyolc esetben körülírást – vagy éppen bonyolultabb körülírást (de sohasem a Barczafalvyéhoz hasonlókat) – alkalmaz Révai. Mindamellett az rendszerint összefügg közelebből az eredeti névvel.

acrosticha: *versek fejeikben rejtetett versek* (164)

alliteráció: *betltre nézés* (79–80); a továbbiak: Bitnitz (141): *alliteratio*, Négyesy (252): *alliteráció* (tehát ennek az alakzatnak a neve már Négyesynél mai formájú)

allusio: *eszméretesre nézés* (102); a továbbiak: Bitnitz (120): *ráirányzás*, Szántó (23): *allusio*, *vonatkozás* (az Alakzatlexikonban: *allúzió* vagy *célzás*)

asyndeton: *a' foglalás híja* (140–1); a továbbiak: Bitnitz (126): *a' foglaló' elhagyása*, Négyesy (226), Zlinszky (165), Zlinszky–Pintér (152): *kötőszóelhagyás* (az Alakzatlexikonban *aszindeton* vagy *kötőszóelhagyás*)

polyptoton: *több eseteken meg-fordulás* (81–2; mai neve: *poliptóton*)

polysyndeton: *a' foglalás' bövsége* (141); a továbbiak: Bitnitz (127): *a' foglaló' öfzfzetorolása*, Négyesy (226): *kötőszóisméltés*, Zlinszky (167): *kötőszóhalmazás*, Zlinszky–Pintér (152): *kötőszóisméltés* (az Alakzatlexikonban: *poliszindeton* vagy *kötőszóhalmazás*)

sententiae, maximae: *értelmes és teljes mondatok* (157–61; mind a *sententia*, mind a *maxima* megmaradt idegen formájában)

symbolum: *titkos értelmi kép* (165); a továbbiak: Bitnitz (134): *tárgymásítás*, Zlinszky (164): *szimbólum*, Zlinszky–Pintér (149): *szimbolum* (az Alakzatlexikonban: *szimbólum* vagy *jelkép*)

D) Hét esetben Révai egyetlen szóval – egyszer-egetyszer különös szóval – nevezett el alakzatokat.

aenigma: *mese* (165–6)

exemplum: *példa* (102–3; ez a TESz. szerint régebbi elnevezés lehet; a szó megvan már a Jókai-kódeben, persze nem szaknyelvi jelentésben, de a 16. században már így is)

inexpectatum: *váratlan* (153–4)

mythologia: *mesebeszéd* (124–8)

natium: *termézetes* (155–7)

paroemiae: *példabeszédek* (164; a *példabeszéd* szót a TESz. már a 15. század elejéről idézi hasonló jelentésben)

német Wortspiel: *szójáték* (150–2); a továbbiak: Négyesy (225) és Zlinszky–Pintér (155): *szójáték*; egyébként a NyÚSz. szerint 1810-ben alkották, a német megfelelő fordításaként (Pázmány: *szóbeli játék*)

Érdekességként szólok még a *figura* (*alakzat*) névről, továbbá az alakzatok felosztása révén létrejött legfontosabb nevekről: a *szóalakzatról* és a *gondolatalakzatról*.

figura (alakzat):

Szenthe Pálnál (116): *Formák, Figura*

Révainál (76): *figúrák, az az képek (görög schemata)*

A továbbiak: Bitnitz (117): *Figurák*

Négyesy (205): *Alakzatok*

Zlinszky–Pintér (148): *figurák*

Az *alakzat* nyelvújítási szó a TESz.-ben 1831/1833-tól van adatolva (l. még Alakzatlexikon 23–5). Tehát idővel az *alakzat* elnevezés állandósult.

Az alakzatok felosztásaként korán megkülönböztetnek szó- és gondolatalakzatokat:

Szenthe Pálnál (116–7): „Az ékesség vagy a’ Szókban vagyon, vagy pedig a dolgok elf-adásában. E fzerént a Formák kétfélék: 1. Szók Formái, Figuræ verborum; 2. Dolog formáji, Figuræ rerum.”

Révai (78): „A figurákat közönségesen két nemre fzerítják a tanítók: némellyeket magános fzaavakra, némellyeket egész mondasokra kötnék. Onnét vagynak a’ fzaavaknak, ’s a’ mondasoknak figuráik (figuræ verborum, figuræ sententiorum).” A továbbiak: Bitnitz (117): csak *Figurák* szerepelnek; Négyesy (235): Ha egy szóra vonatkozik (ti. a figura), *szóalakzat*, ha egész mondatra kiterjed, *gondolatalakzat*. Zlinszky–Pintér (151): *Figurák* vagy *alakzatfélék: Szóalakzatok és Gondolatalakzatok*.

A szó- és gondolatalakzat problematikáját l. Alakzatlexikon: 251–3, 567–9.

8. Érdekes lehet számunkra, hogy a Révai felvette magyar nyelvű alakzattudományok közül tíz maradt fent máig. Számításaim szerint (az Alakzatlexikon eljárását figyelembe véve és sorrendben *A’ magyar szép tollat* követve) a következők: *elhallgatás* (aposiopesis), *(el)mellőzés* (praeteritio), *közbevetés* (parenthesis), *példa* (exemplum), *megszólítás* (apostrophe), *felkiáltás* (exclamatio), *nagyítás* (auctio), *szójáték* (paronomasia), *közmondás* (paroemia), *példabeszéd* (paroemia). És még idevehetünk három olyan szakszót, amely nem vált alakzatszakszóvá, de ma is él: *felelet* (responsio), *közlés* (communicatio) és *leírás* (descriptio).

Megemlítem még, hogy számos esetben történt próbálkozás az illető görög, latin szó magyarítására, de csak az idegen maradt meg, kiejtésében és írásmódjában a magyar viszonyokhoz alkalmazkodva. Ilyenek például: *allegória*, *alliteráció*, *allúzió*, *anadiplózis*, *anagramma*, *anafora* (vagy *előismétlés*), *szimbólum* stb.

A leírta alapján minden bizonnyal igazolva látjuk Éder Zoltán megállapítását: Révai az alakzatokat illetően is megfelelő magyar műnyelvet alkotott.

SZAKIRODALOM

Adelung, Johann Cristoph 1785. *Über den deutschen Styl*. I–II., Berlin. (Később több kiadásban.)

Alakzatlexikon. 2008. Főszerkesztő: Szathmári István, Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bitnitz, Lajos 1827. *A’ magyar nyelvbeli előadás tudománya*. Pest.

Éder, Zoltán 1973. *Révai Miklós: A’ magyar szép toll*. Közzéteszi és az utószót írta Éder Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Góbi, Imre 1888. *Rhetorika. A gymnásiumok VI. osztálya számára*. Budapest.

- Négyesy, László 1908⁶. *Stilisztika a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest.
- Szántó, Kálmán 1893. *Stilisztika. A magyar írásmód törvényeinek ismertetése középiskolák számára*. Budapest.
- Szenthe, Pál 1792. *Magyar oskola...* Pest, Trattner Mátyás betűivel.
- Szvorényi, József 1846. *Magyar ékes szókötés*. Buda.
- Zlinszky, Aladár 1914. *A magyar stílus mintái és törvényei a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest.
(Szathmári István: *A magyar stilisztika útja*. Jelentősen bővített második kiadása alapján közölve [2008, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest] 119–74.)
- Zlinszky, Aladár–Pintér, Jenő 1934. *Stilisztika a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest.

Szathmári István
professor emeritus
ELTE BTK
Magyar Nyelvtudományi
és Finnugor Intézet

SUMMARY

Szathmári, István

What Hungarian terminology did Mikós Révai propose for figures of speech?

The author intends to give a detailed answer to the question in the title. He begins with numerical data: Adelung introduced 63 figures of speech, while Révai discussed 81. He also tries to find reasons for the difference. As is commonly known, Révai was the first to propose, in his ‘The Hungarian fair pen’, a coherent system of the terminology of Hungarian stylistics, including terms for the various figures of speech. Révai adopted 17 terms from Pál Szenthe’s ‘Hungarian school’ (1892), as well as terms for the parts and types of extremely long and complex sentences known as ‘periods’. Next, the author investigates the morphological grounding of Révai’s earlier terminological proposals. He also traces the further progress of Hungarian names of figures of speech in major works on rhetoric and stylistics of the 19th and 20th centuries. Thus, the emergence and embedment of the major terms for figures of speech is given a coherent and comprehensive treatment.

Keywords: Johann Christoph Adelung, Miklós Révai, Pál Szenthe, rhetoric, stylistics, figures of speech, name giving, special vocabulary